

1. Marie-Laure Ryan: *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*, Bloomington, Indiana University Press, 1991, 32.
2. Sánta Gábor: *Cholnoky Viktor Amanchich-novellái*, Vár Ucca tizenhét, 1993/1. 91–99. Vö: Lengyel András: *Az Amanchich-novellák névadója. Cholnoky Viktor poétikájának kérdéséhez*, Híd (2012), http://adattar.vmmi.org/cikkek/19741/hid_2012_10_07_lengyel.pdf
3. Pl.: *A sárga nagyúr: Tolnai Világlapja*, 1915. A *Budapest* című lapban, 1904-ben megjelent *Az oroszlán* című írás, valamint *Az alerion-madár vére* című kötetben megjelent *Ain-bolofra* című novella szövegváltozata, *Képes Folyóirat*, 1907. 20. füzet; *Vasárnapi Újság*, 1907. július 14. (Ch. V., Ö. M. 447.)
Vagy: *Az óceánkirály: Almanach*, 1904. Az *Aszódban* 1905. május 21-én Császárság az *Óceánon* címmel jelent meg. Egyik változata a *Bács-Topolya Hírlap* 1900. március 11-i számában jelent meg. A *Felvidék* című lapban 1900. március 11-én jelent meg. *Gyergyó Hírlap*: 1900. június 17.; *Képes Heti Krónika*, 1902. augusztus 16.; *Ország-Világ Naptár*, 1904.; *Maros*, 1904. május 19.
4. Egressy Zoltán: *Cholnoky Viktor Trivulzio novellái*, Beszélő, 2011/5., 76–80., <http://beszelo.c3.hu/cikkek/cholnoky-viktor-trivulzio-novellai>
5. A *McCadwore-bübizomány története*. In: Cholnoky Viktor: *Összegyűjtött művei*, Szeged, Szukits, 2001, 50.
6. Uo., 39.
7. Paul Ricœur: *Az élő metafora*. Ford. Földes Györgyi, Bp., Osiris, 2006, 376.
8. Lengyel András: A „kifordult tény”. *Egy modernitásalkozat geneziséhez. Kosztolányi, Cholnoky Viktor és A Hét*, Forrás, 2011/1. 40–60.
9. Jean Starobinski: *Portrait de l'artiste en saltimbanque*, Geneva, Skira, 1970, Paris, Gallimard, 2004.
10. Cholnoky: i. m., 39.
11. Gintli Tibor: *Hagyomány és újítás Cholnoky Viktor prózájában*, Literatura, 2008/4. 415–422.

POMOGÁTS BÉLA

Déry Tibor „áltörténelmi” regénye

A KIKÖZÖSÍTŐ

Déry Tibor műveit olvasva az író filozófiai horizontjának folytonos tágulását észlelhetjük. Indulásakor a magányos entellektüel világnézeti elhelyezkedésével küzdött, lázadása személyiségének megvalósítását szolgálta, egy olyan személyiséget, amely válságos korban eleve idegenül mozog az élet és a társadalom különböző övezetei között. Első írásai ezt az idegenséget elemezték, pontosabban az idegenségből keresték a szabadulást. *A befejezetlen mondat* és a *Felelet* egymásnak válszó szövegei már azt jelezték, hogy sikerült túljutnia a magányos lét horizontján, és a magyar társadalomban, illetve a baloldali mozgalomban keresett feladatot és szerepet. Ebben a közel három évtizedes időszakban, amelyet a *Szemtől szembe* kezdett és a *Két asszony* zárt, Déry az általa mindig „mitikus” fényel övezett „forradalom” megvívásának, majd megtisztításának feltételeit kutatta, a mozgalom és az emberi személyiség, a politikai cselekvés és az erkölcs, a hatalom és a humanizmus viszonylatait és összeütközéseit tárta fel.

Kései regényei: a *G.A. úr X.-ben*, *A kiközösítő*, az *Ítélet nincs* és a *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról* e horizontot tágították történetfilozófiai szemhatárokig. Ennek a történelemfilozófiának a szkepszis és a vele való küzdelem jelenti a lényegét. Déry az emberi természet rejtélyein és a történelem esélyein töprengett, azt kutatta, van-e értelme az emberi történelemnek, s legyőzhető-e a természet

végtelen közönye. Azt latolgatta, vajon a történelem megvalósíthatja-e a szabadságot és a rendet, az emberi haladás nagy eszményeit.

Az írói horizontok tágultak tehát, mégsem lehet azt mondani, hogy Déry hátat fordított volna korábbi tájékozódásának, s végképp elhagyta volna a már áttekinthető terepet. Látóhatárának bővülése koncentrikus körökben történt, a valóság és a gondolat újabban feltárt és meghódított köre magában foglalta a már bejárt területet. A történelembölcselet igényében született újabb művek egyszersmind választ kívántak adni a személyes elhelyezkedés vagy a magyar társadalommal kialakított viszony problémáira. Ennek a válasznak az igényével nemcsak a régi érdeklődést tartották ébren, hanem az orientáció humánus és közösségi távlatait is. Maga Déry is erre utalt: „nem szeretem azokat a fürge, öreg írókat, akik korukhoz méltatlan ügybuzgalommal szünet nélkül újra tájékozódnak a világban. Ha érett férfikorukra elvergődtek valamilyen álláspontra, melyről a világ érthetővé vagy legalábbis elképzelhetővé vált számukra, akkor öregségükre ne tagadják meg, mert attól még a régi látomásuk is hitelét veszti. Egy nagy tévedés termékenyebb az olcsó revízióknál.”¹ A kései művek csak látszólag szakították meg az életmű korábbi folyamatát, a kontinuitás szerveződése bennük is kitapintható.

Déry, mintha valamilyen előre megfontolt írói stratégia jegyében építette volna életművét, ennek szerves belső rendjét alakította ki. A *G.A. úr X-ben* című, még a váci börtönben írott, és csak négy esztendővel az író szabadulása után 1964-ben az olvasó elé került regényt ugyanúgy kiegészíti az 1965-ben megjelent *A kiközösítő* című regény, mint korábban a *Felelet* című könyv *A befejezetlen mondatot*. A *G.A. úr X-ben* valójában (Franz Kafka bölcseletétől nem függetlenül) a tagadás mítoszát öntötte ironikus formába, erre válaszolt az ugyancsak ironikus történelmi (vagy inkább „áltörténelmi”) regén: *A kiközösítő*, milánói Szent Ambrusnak (335–394.), a római civilizációval szövetkező keresztény vallás jelentős hitszónokának és szervezőjének története. A szent püspök élete két történelmi korszak határát jelzi; Ambrus császári helytartóból lett katolikus egyházfejedelem, pogány nagyúrból keresztény aszkéta, közönyös epikureistából az ariánus eretnekség ádáz ellensége, egy bomló civilizáció képviselőjéből egy születő civilizáció hőse és szervezője. A nagy történelmi vállalkozások vezéreirehasonlóan ő is egy akolba akarja gyűjteni az embereket és a népeket. Az emberi boldogságnak, vallja, a „gondolkodás és érzés tántoríthatatlan egysége” a feltétele és záloga. Ezt az egységet szolgálja a ravasz diplomata, az elszánt eretneküldöző, a fölényes hitvitázó szerepeiben és eszközeivel. Szét akarja rombolni a kialakult és rosszul működő emberi közösségeket, hogy az emberi együttélés új rendjét építse fel. „Tudom dolgomat – mondja imájában –, fel kell építenem váradat, s megerősítenem falait a kőművesek belé kevert vérével, hogy befogadhassa mindeneket, s oltalmat adhasson e sötét és szomorú föld csalóka káprázatai ellen.”

Ambrus az egység vízióját látja maga előtt, és ehhez a látomáshoz méri szándékait, cselekedeteit. Nem a tapasztalati valóság tanulmányozása és elemzése, a tények vizsgálata és mérlegelése révén tűzi ki a célt, hanem az elérendő eredményhez próbálja igazítani a valóságot, prekoncepcióval dolgozik, dogmatikusan gondolkodik, ahogy az író ezt a gondolkodásmódot megtapasztalta a ránehezülő diktatórikus társadalmi rendszerben. Nagyon is gyakorlatias működését, ravasz államférfiúi lépéseit dogmák irányítják, és a dogmák dolgában, ahogy ezt az aquileai

zsinat előtt kifejti, nem enged vitát. Elutasítja a termékeny kételkedést, az értelembe vetett bizalmat, a valóság vizsgálatát, vagyis azokat az eszmei értékeket, amelyek jegyében Déry Tibor még ifjúkorában a baloldaliság mellett kötelezte el magát. „Mert van-e – kérdezi – haszontalanabb s ártalmasabb dolog a kíváncsi tudás-szomjnál [...] van-e veszélyesebb öröm, mint az értelem örömei s butább szenvedély, mint a kutatás szenvedélye, mely csak egyenetlenkedést, vetélkedést és gyűlölséget szít? Mi egyéb a tudás, mint csalárd homályok és sötétségek rossz szövete, amelynek se vége, se hossza?” A gondolkodást, a rációt mélységesen megveti, érveit pusztán a fanatizmussá torzuló vallásos hit tekintélyével támogatja.

Ez a tekintély azonban egyre kevésbé Isten, akinek országáért, úgymond, harcol, és egyre inkább ő maga. Ahogy a regény ironikus fogalmazásában olvasható: „a szent életű püspök már mind kevésbé kételkedett Isten s a maga szándékainak szerencsés egyezésében. Csak gyöngeségének legkopárabb pillanataiban tűnődött el néha azon, vajon az Úr segíti-e őt, vagy ő igazítja el az Urat”. Kétely és fontolgtatás nélkül halad a választott úton, fanatikus módjára szolgálja a maga elé tűzött célt: az egyház hatalmának érvényesítését, egységének megteremtését. E szolgálat vezérlő elméjét és tevékenységét, ez szab mértéket az erkölcsnek, ez határozza meg a cél és az eszköz viszonyát. Ambrus, minthogy csak a céllal törődik, ennek rendeli alá az eszközöket, az etikát és az erényt. „Erényes csak az lehet, ami hasznos is egyben, és haszontalan minden, ami nem erényes. Mi pedig, ami illő és tisztességes, azt inkább a jövő, mint a jelen rendje szerint mérjük” – foglalja össze erkölcsstanát.

Ez az erkölcsstan homlokegyenest ellenkezik azzal, amit Déry dolgozott ki, amely fokozatosan épült és gazdagodott a *Felelet*, a *Vidám temetés*, a *Niki*, a *Bécs*, 1934 és a *Két asszony* gondolataiban. Akkor az eligazító eszméket és a humanisztikus morált kutatta, most a dogmatikus gondolkodást és a célszerű etikát leplezte le. E leleplező szándékból fakad a regény iróniája, amely rendre és sorra idézőjelbe teszi a püspök eszméit és eredményeit. Déry nem száll vitába Ambrussal, nem kommentálja cselekedeteit, szónoklatait, eszmei távolságát és idegenkedését az ironikus elbeszélő fölényével fejezi ki. Az iróniát a modern író leghasznosabb eszközének tekinti. „Ha a mai modern prózának – mondja – van valamilyen általánosítható jegye, az éppen a stílus látszólagos közömbössége, drámaiatlansága, az irónia, amely átlátszó testével a történet s az olvasója közé áll.”² A *kiközösítő* is ezzel a lehetőséggel él: aggályosan pontos leírásai, a tárgyias fogalmazás lepleiben megjelenő szatíra, amely például a zsinatoló atyák dogmatikus veszekedésének lejegyzésében ölt alakot, éppúgy ironikus eszközök, mint az a kétértelműség, amely Ambrus alakját lengi körül. A püspök csodáit, tevékenységét „álnaiv” elbeszélő hang adja elő, amely már a történet kezdetén tudtunkra adja, hogy felszentelése után Ambrus „minden vagyonát szétosztotta a szegények között, magának mindössze földbirtokait, városi magánpalotáját s a comói tó partján épült villáját tartotta meg.” Ezt az iróniát szólaltatja meg a regény stílusa is. Az anakronizmusok, amelyek az ötvenes évek mozgalmi nyelvének fordulatait adják az ókeresztény atyák szájára, a gúnyolódás és az ünnepélyesség között táncoló kifejezés, a komédiába fúló magasztosság: valamennyi stílusforma a fölény és az elidegenítés eszközévé válik.

A történelem ironikus megközelítése elárulja, hogy nem valóságos történelmi elbeszélést, hanem ún. „áltörténelmi regényt” olvasunk. Déry maga beszélt arról,

hogy a klasszikus történelmi ábrázolás lehetősége elveszett, s hogy a modern író aligha foglalhat állást a múlt küzdelmeiben. Az „áltörténelmi regény” nem a történelmi valóság illúzióját próbálja felkelteni, nem egy elmúlt korszak rekonstrukciójára tesz kísérletet, hanem magának a történelemnek a mibenlétét kutatja, az emberi társadalmak, hatalmi mechanizmusok és ideológiai struktúrák mozgását figyeli. Ez a közelítés meglehetősen gyakori az új magyar regényirodalomban: Sánta Ferenc vagy Mészöly Miklós egy-egy később készült regénye, *Az áruló* és a *Saulus* hasonló módon értelmezte a történelmi ember lehetőségeit. Déryt is az foglalkoztatja, hogy milyen összeütközések zajlanak le két egymást váltó társadalom és civilizáció között, hogy milyen módon szerveződik meg egy hatalmi konstrukció, s hogyan érvényesíti elképzeléseit egy jelentős történelmi organizátor. Hogy miféle ellentmondások feszülnek az eszme és a megvalósulás, az „ideológia” és a „cselekvés” között. *A kiközösítő*nek tehát időszerű értelme volt, iróniája aktualitását húzta alá. Ironikus áltörténelmi módszerrel új utat, új lehetőséget nyitott korunk magyar irodalma előtt.

A történelmi tények és események ironikus kezelésében Déry Thomas Mann regényét. *A kiválasztottat* követte, illetve értelmezte át. Thomas Mann is virtuóz iróniával mutatta be a kitalált, majd kiválasztott Gergely pápa történetét. Az irónia forrását ott is egy ellentmondás szolgáltatta: a valószerűtlen mese és a modern, pszichologikus ábrázolás ellentéte. Thomas Mann úgy valószínűsítette a középkor stilizált „gótikus” figuráit, hogy cselekedeteiket modern pszichoanalízissel magyarázta, s ahol a középkori hős Isten parancsára vagy az ördög kísértésére hivatkozott, ott ő ironikus gesztussal leplezte le a személyiség mélyebb világában rejlő mozzanatokot. Déry is ezt a leleplező iróniát használta, csakhogy ami Thomas Mannál pszichológia, az nála politika; az ő hősei is a modern világra és világrépre jellemző lélektani és erkölcsi motívumok révén hajtják végre középkori jellegű cselekedeteiket, csakhogy e modern motívumok most a politikai élet jelenségei közül valók. Ambrus (és a kortársai: a szép Justina császárné vagy a hatalmas Theodosius császár) egy huszadik századi hatalmi és államférfiúi iskola fogásait, taktikáját mutatják be, meglehetősen mesteri fokon.

Ezek után könnyű lenne arra a megállapításra jutni, hogy *A kiközösítő* valójában nagyszabású allegória, amely a kommunista korszak politikai szerkezetéről és mozgásáról ad képet. Számos analógia utal erre, hangsúlyosan a milánói bírósági tárgyalás és az aquileai zsinat lefolyása, amelyek a Rákosi-korszak politikai módszereinek fájdalmas paródiáját adják. Az első: a vádlott teljes egyetértésével, sőt közreműködésével zajló büntető eljárás a Rajk-perre, a második: a vitapartner elítélését és ledorongolását eleve megszervező zsinat az író ellen 1952-ben megrendezett *Felelet*-vitára utal. Ezeket túl is mutatkoznak analógiák. *A kiközösítő*, ha történelmi megfeleléseire gondolunk, könnyen aktualizálható, akár szatirikus kulcsregény gyanánt is olvasható. Csakhogy Déry ennél bonyolultabb értelemmel ruházta fel a szent püspök különös történetét. Az analógiák inkább sejtethők, mintsem kimutathatók, s valójában a történelem egészét érintik, nemcsak egyetlen korszak politikáját. Emellett Ambrus őszintesége és meggyőződése kétségtelen: a püspök nem kalandor, hanem fanatikus, aki az elérhető üdvre és jóra gondol, miközben államférfiúi fondorlatait véghezviszi. Elhivatottság és hatalmi játék, igazságkeresés és ravasz taktikázás kihívó módon szövődik össze egyénisége és maga-

tartása körül, s nem lehet tudni, a fanatikus cselekszik-e több rosszat, vagy a taktikus kevesebb jót. Déry aktualizálja Ambrus törekvéseit és küzdelmeit, az aktualizált eseményeket viszont nyomban iróniával veszi körül, és így megfosztja őket aktuális értelmüktől. Örkény István a következő szellemes meghatározásban foglalta össze a jelentések egymást átszövő rétegeit: „A regény egy történelmi személy valóságos életének föltételes módban előadott, elidegenített paródiája.”³

Ez a meghatározás a kompozíció folytonos „megforgatására” utal, arra, hogy Déry nem érte be az áttételes jelentéssel, hanem ezt is játékosan kezelte, mintha a stendhali „vándorló tükröt” egy bonyolult tükörrendszerrel s ennek kiismerhetetlen fénytöréseivel váltotta volna fel. *A kiközösítő* olvasója az állítások és tagadások állandó szerepcseréjét látja, az érvek és az ellenérvek egymást kergető játékában gyönyörködhetik. E játék mégsem bontja meg az ábrázolás egységét, sőt minduntalan összefűzi a történet szárait: Déry regényei közül *A befejezetlen mondat* mellett bizonyosan *A kiközösítő* mutatja a legtökéletesebb egységet, a legarányosabb és legszerveesebb epikai formát. Érződik, hogy az író már túljutott a személyes válságokon és bölcs derűvel tekintett mindarra, ami korábban, a *G.A. úr X.-ben* írása idején, még elborította fullasztó hullámaival.

Déry regénye természetesen elsősorban az író közelmúltjának történetét ítéli meg, és ez a verdikt erősen elmarasztaló, mondanivalója és ítélete azonban ennél jóval szélesebb körű. Miként *G.A. úr X.-ben* című regényében, itt is az emberi történelem általánosabb természetét, az emberi társadalmak általánosabb szerkezetét próbálja megérteni. Ebben a lényegi vizsgálatban végül is elveti az ironikus fölényt. A történelmi műfajt, Ambrus korának katolikus-arianus harcait vagy korunk egymással küzdő, kizárólagosságra törekvő ideológiáit, kíméletlenül érvényesített pártérdekeit, feltétlen elkötelezettséget követelő mozgalmait fölényes iróniával szemlélte, az emberiség sorsát azonban ugyanazzal az önemészítő töprengéssel vette szemügyre, mint korábbi műveiben. Ambrus története az emberi történelem menetét kérdőjelezi meg, a cselekvés és a küzdelem végső értelmével viaskodik. Miként a püspök egyik átvirrasztott éjszakája során, az író is: „mindjobban megerősödött abban a meggyőződésében, hogy az emberi szenvedésnek se kezdete, se vége, s hogyha egyik közbülső szakaszán meg is akasztják – mint a vándorló hangyák menetét –, egy pillanat múlva újra összefut, és sürgősen folytatja útját a történelem változatos, de sajnos mindig vérszagtól bűzlő síkján”.

Ambrust csak egy pillanatra kísérti meg a kétely, s aztán „egy messi gyógyulás reményében” szövi újabb terveit, száll harcba új ellenfeleivel. A „messzi gyógyulás” mozzanata Kultsár Istvánnak, *A befejezetlen mondat* fanatikus kommunista funkcionáriusának emlékezetes börtönlevelére, ennek bizakodására emlékeztet, ám ez a bizalom már régóta nem Déryé. Ő a regény írásának idején mindinkább kételyekkel eltelve figyelte a történelmet, a történelemben élő ember erőfeszítéseit, s keserű egyetértéssel adta a regény egyik ellenszenves figurájának, a besúgónak szájába a lakonikus történelemfilozófiát: „Az ember arra való, hogy üldözzék.” Közérzetét, annak ellenére, hogy ezúttal szívárványosabb, derűsebb köntösben jelentkezik, lényegében most is súlyos történelemfilozófiai aggodalmai árnyékolják be.

A történelem látványa kiábrándítónak tetszett, Déry mégis megpróbálkozott azzal, hogy fenntartsa a küzdelem esélyeit és távlatait. Igazából a *G.A. úr X.-ben*

sem vált irracionalista vallomássá, és *A kiközösítő* sem utasítja el radikálisan az emberiség történelemjobbító törekvéseit. Az író racionalizmusa ezúttal is akadályt jelent a „semmi” csábítása előtt. Ambrus, noha halálos ágyán kételkedve tekint vissza küzdelmes életére, végül is a jó cselekvés hitében hal meg, igaz, nem nagyszabású történelemformáló cselekedetekre gondol, hanem csak az „aprómunkára”, a köznapok emberi kötelességeire. Ezeknek a szerény kötelességeknek az elvégzésében találta meg Déry is az emberiség reményét és a történelmi haladás esélyeit. Ez a vigasz persze meglehetősen korlátozott; Béládi Miklós helyesen állapította meg *A kiközösítő* kereső-szorongó írójáról: „Valami elviselhetlent próbált elviselhetővé tenni anélkül, hogy az elviselhetlentől teljesen szabadulni tudott volna.”⁴ Ambrus történetében így az a küzdelem folytatódik tovább, amely X. víziójában kezdődött, s amely Déry Tibor minden újabb írói vállalkozásának értelmet adott.

JEGYZETEK

1. *Olvasónaplómból*, Nagyvilág, 1963, 1705–1706.
2. *Tiszteletadás*, Kortárs, 1966, 784–787.
3. Örkény István, *A kiközösítő*, Új Írás, 1966, 7. sz., 115–119.
4. Béládi Miklós, *A kiközösítő*, Kritika, 1967, 2. sz., 48–50.

HOVÁNYI MÁRTON

Világok közt padnak lenni

HAJNÓCZY PÉTER *A PAD* CÍMŰ NOVELLÁJÁNAK ÉRTELMEZÉSE

A *Jézus menyasszonya* című kötet tizenhatodik írása 1979. március 12-én készült a Hajnóczy-hagyaték kéziratosa tanúsága szerint. Kötetbeli helye kiemelt, mivel megelőzve a könyvbeli kisregényeket a novellák utolsó darabjaként olvasható. Amint arra még visszatérünk, éppen ezekkel a kötetzáró regényekkel, illetve a kötetindító *Temetéssel* hozható szöveggözi kapcsolatba *A pad*, amely kapcsolatok ismételtén a könyv írásainak koncepcionális összefüggése mellett szólnak.¹ A novella narratológiai sajátossága az egyes szám második személyű szövegalakítás, amely Hajnóczy Péternél kizárólag a *Jézus menyasszonya* kötetben jelenik meg, azon belül is *A pad*, az azt közvetlenül megelőző *Embólia kisasszony* és *A vese szörp* című írásokban találkozhatunk ezzel a megoldással.² Ez az életműbeli különállás figyelemfelhívó, amit megalapoz a második személyű elbeszéléseknél amúgy is felvetődő két kérdés: ki az, aki narrátorként így beszél és kihez szól egyes szám második személyben?

Három lehetőséggel is számolhatunk: 1. A második személyű elbeszélés pusztán áldialógus. Ebben az esetben az elbeszélő az aposztrophé alakzatát felhasználva látszólag az olvasóhoz beszélve valójában másához, például önmagához szól. Saját, egyes szám első személyű történetét az aposztrophéval távolítja el, hogy ez által más perspektívából nézhessen távolra került önmagára. 2. Valódi dialógussal